

Müteahhirîn Dönem Tam İllet Tartışmalarına Bağdâdîzâde ve Arpacızâde'nin Katkıları: İlk İlke'nin Basit Tam İllet Oluşunda Mutlak Varlığın Etkisi

The Contributions of Baghdādîzâda and Arpacîzâda to the Complete Cause Discussions of the Mutakhhirîn Period: The Effect of *Absolute Existence* on the First Principle's Being a Simple Complete Cause

Zeynelabidin HÜSEYİNİ

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Şırnak/Türkiye
Assistant Professor, Sırnak University, Faculty of Theology, Şırnak/Türkiye
zeynelabidinebheri@gmail.com | orcid.org/0000-0002-3214-9219 | ror.org/01fcvkv23

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type

Araştırma Makalesi Research Article

Geliş Tarihi Date Recieved

30 Ağustos 2023 30 August 2023

Kabul Tarihi Date Accepted

14 Aralık 2023 14 December 2023

Yayın Tarihi Date Published

31 Aralık 2023 31 December 2023

İntihal Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iThenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Zeynelabidin Hüseyini).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zeynelabidin Hüseyini).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“Hüseyini, Zeynelabidin. “Müteahhirîn Dönem Tam İllet Tartışmalarına Bağdâdîzâde ve Arpacızâde'nin Katkıları: İlk İlke'nin Basit Tam İllet Oluşunda Mutlak Varlığın Etkisi”. *Kader* 21/2 (Aralık 2023), 513-533. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1352627>”

Öz

Hükemâ, kelâmcılar ve sufiler tarafından mutlak varlığın mâhiyeti ve niteliklerine ilişkin farklı bakış açıları ortaya konulmakla birlikte, bu makale bağlamında ilk ilke ve ilk ma'lûl birlikteliğinde özel varlığın yanı sıra mutlak varlığın da nedensel bir etkinliğe sahip olup olmadığını inceleyeceğiz. Hükemâ açısından *mutlak varlık*; müşterek, tümel ve ikinci akledilir kategorisinden olma özelliklerinin yanı sıra bütün varlıkların ortak paydasını teşkil etmesi yönüyle metafiziğin konusu olma gibi bir payeye sahiptir. Biz, zikredilen nitelikleriyle *mutlak varlığın* ilk ilke'nin basitliğine ve eksik illet olarak tam illetin bir parçası olmasına yönelik etkisini irdeleyen iki Osmanlı âlimi Bağdâdîzâde (10/16. yüzyılın ikinci diliminde yaşamıştır) ve Arpacîzâde'nin (ö.1033/1623) görüşlerini ele alacağız. İlk ilke'nin şart, alet ve herhangi bir engelin ortadan kalkmasına muhtaç kalmaksızın zâtı gereği ilk ma'lûlün basit tam illet olduğu, hükemâ tarafından çoğunlukla kabul edilir. Bundan dolayı ilk ilke'nin hissî veya aklî hiçbir parçadan teşekkül etmeyen basit varlığıyla ilk ma'lûlün illeti olması gerekir. O halde tam illet tanımına ilişkin tartışmalarda belirleyici olan husus, hem basit hem de bileşik varlıkların içerilmesidir. Zira sadece basit veya bileşik illetleri içeren tam illet tanımı, bütün varlıkları kapsamadığından dolayı eksik kalacaktır. Tam ve eksik illet kavramsallaştırmasına önemli katkılarda bulunan Esrûddîn Ebherî (ö.663/1265) ve Necmüddîn el-Kâtibî (ö.675/1277) gibi filozofların çoğunlukla tercih ettiği *ma'lûlün varlığında kendisine dayandığı şeylerin bütünü* şeklindeki tam illet tanımı sadece bileşik varlıkları kapsayabilir. Nitekim Seyyid Şerif el-Cürçânî, (ö.816/1413) *Şerhü'l-Mevâkıf ve Hâşiyetü't-Tecrid*'te selefleri Ebherî ve Kâtibî'nin zikrettiği tam illet tanımının sadece bileşik varlıkları kapsama ihtimalinin olduğunu belirtmekle birlikte, bu durumun zorunluluk arz etmediğini basit tam illetten basit bir cevherin meydana gelebileceği örneğiyle dile getirir. Zikredilen tam illet tanımının sadece bileşik varlıkları içerebileceğine ilişkin Cürçânî'nin hissiyatını destekleyen Osmanlı âlimi Hatibzâde (ö.901/1496), *Tecridü'l-i'tikâd* üzerine kaleme aldığı hâşiyesinde, tam illetin tahakkuku için *mutlak varlığın* da gerekli bir unsur olarak kabul edilme imkânını vurgulayarak bu problemin izini takip eden müstakil risâlelerin kaleme alınmasına yol açmıştır. Cürçânî ve Hatibzâde'nin açıklamaları bağlamında ilk ilke'nin basitliği zedelenmeksizin mutlak varlığın tam illetin bir parçası olmasının imkânını ele alan Bağdâdîzâde, mutlak varlığın ilk ilke'nin basit tam illet olmasını ortadan kaldırmadığını vurgulayan müstakil bir risâle kaleme almıştır. Özellikle mutlak varlığın tam illetin bir parçası olarak ilk ma'lûlün varlığına tesirinin olup olmaması ile ilk ilke'nin özel varlığıyla olan ilişkisinin analiz edildiği bu risâleye karşılık, eleştirel bir metin kaleme alan bir diğer Osmanlı âlimi Arpacîzâde'dir. Makalemizde söz konusu kişiler ve risâleler üzerinden ilk illet'in basit tam illet olmasında mutlak varlığın etkisini ve tam illetin bir parçası olarak kabul edilme imkânını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İslam felsefesi, ilk ilke, Tam illet, Mutlak varlık, Bağdâdîzâde, Arpacîzâde.

Abstract

Although different perspectives on the essence and qualities of the absolute existence have been put forward by the philosophers, theologians, and Sufi philosophers, in the context of this article, we will examine whether absolute existence has a causal efficacy in addition to special existence in the unity of the First Principle and the first effect. We will discuss the views of two Ottoman scholars, Bağdâdîzâde (who lived in the second part of the 10th/16th century) and Arpacîzâde (d.1033/1623), who analyzed the effect of absolute existence with its aforementioned qualities on the simplicity of the First Principle and its being a part of the complete cause as an incomplete cause. It is generally accepted by the philosophers that the First Principle is the simple complete cause of the first effect by virtue of its essence without the need for conditions, tools, or the removal of any obstacle. Therefore, the First Principle must be the cause of the first effect with its simple existence that does not consist of any sensory or intellectual parts. Therefore, the decisive issue in the discussions regarding the definition of the complete cause is the inclusion of both simple and compound entities. Because the definition of a complete cause that includes only simple or compound causes would be incomplete since it does not include all entities. The definition of complete cause preferred by philosophers such as al-Asîr al-Dîn al-Abharî (d.663/1265) and Najm al-Dîn al-Kâtibî (d.675/1277), who made important contributions to the conceptualization of complete and incomplete causes, as the totality of the things on which the *ma'lûl* depends in its existence, can only include composite entities. As a matter of fact, al-Sayyid Sharif al-Jurjânî (d.816/1413), in his *Sharh al-Mawâqif* and *Hâshiya al-Tajrid*, states that the aforementioned definition of complete cause, which was mentioned by his predecessors al-Abharî and al-Kâtibî has the possibility of including only composite entities, but he expresses that this situation is not a necessity with the example that a simple substance can be formed from a simple complete cause. The Ottoman scholar al-Khatibzâde (d.901/1496), who supported al-Jurjânî's sentiment that the aforementioned definition of the complete cause could only

include composite entities, emphasized in his commentary on *Tajrîd al-îtikâd* the possibility of accepting absolute existence as a necessary element for the realization of the complete cause, which led to the writing of separate treatises following the traces of this problem. In the context of al-Jurjânî and al-Khatîbzâda's explanations, al-Baghdâdîzâda addressed the possibility of absolute existence being a part of the complete cause without damaging the simplicity of the First Principle and wrote a separate treatise emphasizing that absolute existence does not eliminate the First Principle's being a simple complete cause. Arpacîzâda was another Ottoman scholar who wrote a critical text in response to this treatise, which analyzed the effect of absolute existence on the existence of the first effect as a part of the complete cause and its relation to the special existence of the First Principle. In this article, we will try to reveal the effect of absolute existence on the First Principle's being a simple complete cause and the possibility of accepting it as a part of the complete cause through these individuals and treatises.

Keywords: Kalâm, Islamic philosophy, The first principle, Complete cause, Absolute existence, Baghdâdîzâda, Arpacîzâda.

Giriş

Bu makalede, müteahhirîn dönem kelâm ve felsefe metinlerinde önemli bir tartışma konusu olan tam ve eksik illetin tanımlanması çabalarıyla ilişkili olarak İlk İlke'nin basit tam illet oluşunda mutlak varlığın etkisi incelenmektedir. Tam illet, ma'lûlün varlığının dayandığı bütün unsurlara sahip olmakla birlikte sadece basit veya eksik illetlerin bir araya gelmesiyle bileşik bir yapı arz edebilir. Tam illetin dakik bir tanımı hem basit hem de bileşik tam illetleri içermesine bağlıdır. Özellikle tam ve eksik illet ayrımını dakik bir şekilde dile getiren isimlerin başında gelen Ebherî'nin¹, ma'lûlün varlığında kendisine dayanılan şeylerin bütünü şeklindeki tam illet tanımının eksik tarafları kendisinden sonra kritik edilmiştir. Zira tanımda geçen *bütün* kelimesinin sadece bileşik tam illetleri içerebileceğine yönelik endişelerin ön plana çıkmasıyla tam illeti tanımlama çabalarının ivme kazandığını söyleyebiliriz. Görebildiğimiz kadarıyla İbn Mübârekşah (ö. 784/1382'den sonra) ve Cürcânî gibi isimler tam illeti tanımlama çabalarına önemli katkı sunmuşlardır. Cürcânî, mezkûr tam illet tanımının sadece bileşik illetleri içerebileceğine yönelik endişesini belirtmekle birlikte, bu durumun zorunluluk arz etmediğini tam illetin basit ve bileşik illetlerin tamamını içerebileceğiyle dile getirmiştir. Tam illetin bu şekilde tanımlanması halinde terkibi gerektirebileceğine yönelik endişeyi destekleyen Hatîbzâde, mutlak varlığın da İlk İlke'nin tam illetinin bir parçası olarak kabul edilmesiyle terkinin kaçınılmaz olduğunu getirerek meselenin yeni bir bağlamda ele alınmasına öncülük etmiştir. İşte Bağdâdîzâde ve Arpacîzâde gibi Osmanlı düşünürleri ise tam illetin basit ve bileşik olmasında mutlak varlığın da İlk İlke'nin özel varlığıyla birlikte eksik illet olarak değerlendirilmeye elverişli olup olmadığını müstakil olarak incelemişlerdir. Böylece çok spesifik bir bağlamda mutlak ve özel varlık ayrımı, mutlak varlığın tam illetin bir parçasının olmasının imkânı, İlk İlke'nin basit tam illet olmasının mâhiyeti gibi temalara yoğunlaşan her iki düşünür, tarihsel arka planı teşkil eden tam illetin tanımlanması çabalarını da dikkate alarak kendi görüşlerini ortaya koymaya çalışmışlardır.

* Kader dergisi editör ekibine, anonim hakemlere, katkıları ve elindeki yazma eserleri benimle cömertçe paylaşması sebebiyle Doç. Dr. Yasin Apaydın'a müteşekkirim.

¹ Ebherî'nin tam ve eksik illete ilişkin görüşleri ve katkıları için bkz. Mehmet Fatih Kılıç, *Ebherî'de Tanrı-Alem İlişkisi* (İstanbul, Önsöz Yayıncılık, 2019), 27-61; Muhammet Fatih Kılıç, "İbn Sînâ'dan Ebherî'ye Tam İlet-Nakıs İlet Ayrımının Ortaya Çıkışı", *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2017), 69-90.

Türkçe literatürde özellikle Ebherî sonrası tam ve eksik illet ayırımını merkeze alan tartışmaların serencamını ortaya koyan çalışmaların gittikçe arttığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda Nâsirüddin Tusî (ö. 672/1274), Sinan Paşa (ö.891/1486), Hocâzade (ö.893/1488), Taşköprîzâde Ahmet Efendi (ö. 968/1561) gibi isimler üzerinde yoğunlaşan çalışmalar dikkat çekicidir.² Bu çalışmalar ezeli ve hâdis illetler arasındaki ilişkinin tespit edilmesinde tam illetin etkisini, tam ve eksik illet ayırımının Ebherî öncesi kaynaklarını, tam illetin basit ve bileşik olması açısından ma'lûle olan önceliğini incelemekle birlikte, Bağdâdîzâde ve Arpacîzâde ise özellikle basit ve bileşik tam illet ayırımı temelinde ilk ilke'nin basit tam illet olmasının bir parçası olarak mutlak varlığın kabulünün veya reddinin imkânını tartışmışlardır. Bu durum bize Ebherî ile dakik bir hale kavuştuğu farz edilen tam ve eksik illet tanımının ta'dil edilmesine yönelik çabaların Bağdâdîzâde ve Arpacîzâde'ye kadar devam ettiğini göstermektedir. Yani tam ve eksik illet ayırımı müteahhirîn döneminde nedenselliğin başat bir konusu olmakla birlikte, tam illetin mâhiyetinin tespit edilmesine yönelik yeni açılımlar ileri sürülmüştür.

Öncelikle bu makalenin sınırları bağlamında kilit kavramlardan birisi olan mutlak varlığın anlamının ve temel özelliğinin açığa kavuşturulması gerekir. Bilindiği üzere hükemâ, kelâmcılar ve sufiler, mutlak varlığa farklı açılardan farklı anlamlar yüklemiştir.³ Mutlak varlığın tasavvuruna dair yaklaşımların farklılık arz etmesi, her bir nazarî ekolün varlık felsefelerinin birbirinden temâyüz etmesinin de nirengi noktasını teşkil etmektedir. Özellikle hükemânın görüş açısını belirten ve buna yönelik eleştirilerini dile getiren Bağdâdîzâde, ileride değineceğimiz üzere Tanrısal basitlik gereği ve elverişli olmamasına binâen mutlak varlığın tam illetin bir parçası olamayacağını savunmaya çalışmıştır. Dolayısıyla mutlak varlık ile özellikle hükemânın bakış açısının bu metinde merkezi noktayı teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda mutlak varlığın ilk ilke'nin özel varlığının bir parçası olarak değerlendirilmesi durumunda, Tanrısal basitliğin ortadan kalkıp kalkmayacağı meselenin düğüm noktasını oluşturmaktadır. Mutlak varlığın özel varlığa ilişkin bir özelliğinin olması, mâhiyetin esasını oluşturan kurucu bir parça olma ihtimalini devre dışı bırakmaktadır. O halde mutlak varlığın özel varlığa zâtî açıdan değil de ikinci akledilir

² İlgili çalışmalar için bkz. Muhammet Fatih Kılıç, "Nâsirüddin et-Tûsî'nin Ezeli İlkelerle Hâdis Varlıkların İrtibatı Hakkındaki Bir Risâlesi (Risâle fi'l-İlleti't-Tâmme)", *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/1 (2017), 137-153; Muhammet Fatih Kılıç & Mustafa Borsbuğa, "Hocazâde ve Sinan Paşa'nın Tam İlet Tartışmasına Katkıları: Kelimeteyn fi Bahsi'l-İlleti ve'l-Ma'lûl", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: AYBÜ Yayınları, 2020) 1/134-148; İbrahim Halil Üçer, "Tanrı, İrade ve Metafizik Nedenlik: Taşköprülüzâde'nin Tam-Eksik Neden Ayırımı ve Felsefi-Kelâmi Kaynakları", *Taşköprülüzâde'de Bilgi, Bilim ve Varlık*, ed. İhsan Fazlıoğlu-İbrahim Halil Üçer (Ankara: İlem Yayınları, 2020), 303-351.

³ Örneğin mutlak varlığın metafiziğin konusu olmasına yönelik Meşşâî ve Kelâmi gelenekte farklı yaklaşımlar ileri sürülmüştür. İlgili tartışmalar için bkz. Yasin Apaydın, *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek: Tecrîd Geleneği Bağlamında Umur-ı Âmme Sorunu* (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2019), 137-213. Vahdet-i vücûd ekolünde ise varlığın tümel ve ikinci akledilir oluşuna yönelik itirazlar ile Tanrı'nın zâtî ile mutlak varlığın özdeş olması gerektiğine dair bir perspektif benimsenmiştir. Geniş açıklamalar için bkz. Muhammed Bedirhan, *Vahdet-i Vücûdu Savunmak* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 498-524, 559-600. Eşref Altaş, "Osmanlı Dönemi Vahdet-i Vücûd Polemiklerinin Arka Planına Dair: "Mutlak Varlık Hak'tır" Cümlesi Öncesi Nazarî Tartışmalar", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, ed. Ercan Alkan-Osman Sacid Arı (İstanbul: İsar Yayınları, 2018), 256.

bir kavram olarak arazî olarak yüklenmesi söz konusudur.⁴ Nitekim hükemâ mutlak varlığı müşterek, tümel ve ikinci akledilir bir kavram olarak kabul etmiştir. Öyle ki bu bakış açısının müteahhirîn dönem kelâmcıları tarafından da benimsendiği söylenebilir. Bu temel niteliklerden hareketle mutlak varlığın kendisine yüklenebileceği tikel fertlerinin olması ile müstakil harici gerçekliğinin olmadığı sonucuna ulaşılabilir.⁵ Mutlak varlığın tikel fertleri ise her bir şeyin hakikatini ifade eden özel varlıkla eşdeğerdir. Buna göre mutlak varlık, ikinci akledilir niteliğine binâen varlığın mefhum boyutunu, özel varlık ise varlığın hakikatini ifade eder.

Mutlak varlık, mevcutların tamamını kuşatan şemsiye bir kavram olarak her bir hakikatin yok olmamasını ifade ederken, özel varlık her bir mevcudun mâhiyetine nispet edilen asıl hakikati ve biricikliği sağlayan esas unsuru teşkil etmektedir. Hariçte yer alan bütün var olanlar için yokluğun ortadan kaldırılması şeklindeki ortak bir anlamı ifade eden mutlak varlığın herhangi bir varlığa özgü olması söz konusu değildir. Mutlak varlık, hakikati olan şeylerin tamamının hariçte yer almalarını ifade eden bir nispet mesabesindedir. Nitekim varlıkların hepsine yüklenebilmesi, mutlak varlığın ikinci akledilir kategorisinden olmasını sağlar. Dolayısıyla mutlak varlık, nesnenin dışta oluşunu ifade eden aklî bir nispet iken, özel varlık dışta oluşan şeyin tahakkuk etmiş hakikatini ifade etmektedir.⁶ Ayrıca mutlak varlık, tikel mâhiyetlerin özel varlıklarından tecrîd edilerek bunların her birine yüklenen tümel mefhûma işaret etmektedir. Varlığın kavramsal açıdan yüklendiği her bir varlık ferdi ise tümel mefhûmun tikel boyutunu teşkil etmektedir. Yani mutlak varlık, tümel mefhûm olarak hariçte doğrudan bir ferdi (misdâkı) olmaksızın hariçte yer alan her bir fertten hareketle zihinde oluşan sûret ve hissadan ibarettir. Hıssa ise tümel bir anlam olarak varlığın hariçte herhangi bir ferde indirgenmesiyle zihinde tahakkuk eden anlamı ifade eder. Dolayısıyla ikinci akledilirler kategorisinden olan mutlak varlık kavramının hariçte doğrudan karşılığı olan fertleri yerine zihinde oluşan fertlerini ifade eden hissaları vardır. Örneğin ilk ilke'nin varlığı denildiğinde kendine özgü bir ferdiyeti olan ilk ilke'ye varlık anlamının yüklenmesiyle yokluğa maruz kalmadığı ifade edilir. Yoksa tümel bir mefhûm olarak varlığın O'nun zâtına yüklenmesi söz konusu değildir. Bu yüzdendir ki zihinsel düzlemde ilk ilke'nin varlığının yanı sıra mümkünlerin her bir ferdinin akledilmesi, her iki varlık kategorisini de kuşatan mutlak varlık anlamının tümel bir mefhûma sahip olmasıyla ilintilidir.⁷ Burada odak noktamızı teşkil eden husus, ilk ilke'yi ve O'nun haricinde tahakkuk etmiş her bir şeyin yokluktan berî olmasını ifade eden mutlak varlığın spesifik olarak nedensel bir etkinliğinin olup olmadığını ortaya koyabilmektir. Dolayısıyla bu makale boyunca mutlak varlığın ilk ilke'nin basit tam illet oluşuna etkisini incelerken kastedilen anlam ilk ilke'ye ilişip aklî gerçekliği olan boyuttur. Nitekim

⁴ Bilal Taşkın, *İslam Düşüncesinde Varlık Tartışmaları: Sadeddin et-Teftazani Merkezli bir İnceleme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 88.

⁵ Taşkın, *İslam Düşüncesinde Varlık Tartışmaları: Sadeddin et-Teftazani Merkezli bir İnceleme*, 121.

⁶ Ebü'l-Bekâ Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısri (Şam: Müessesetü'r-Risâle, 2012), "el-Vücûdü'l-Mutlak" 926; Ömer Türker, *Varlık Nedir?: İslâm Filozoflarının Varlık Tasavvuru* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 42, 49.

⁷ Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid Tehânevî, *Keşşâf-u ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, ed. Ali Dahruc vd. (Beyrût: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), "Vücûd", 2/1771; Taşkın, *İslam Düşüncesinde Varlık Tartışmaları: Sadeddin et-Teftazani Merkezli bir İnceleme*, 49-51. İkinci akledilir kavramının mâhiyetine ilişkin tartışmalar için bkz. Ömer Mahir Alper, "Akledileni Akletmek: İslâm Mantık Geleneğinde 'İkinci Akledilirler'in Yorumu ve Osmanlı'da Alınlanması Üzerine Bir İnceleme", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2015), 36-68.

her iki düşünür de hükemânın çizdiği sınırlar içerisinde mutlak varlığın Tanrısal basitliğe etkisinin olup olmadığını sorgulamaya çalışmışlardır.

Mümkün varlıklar ve ilk ilke'ye ilişkin bir niteliğe hâiz olan mutlak varlığın ilk ma'lûlün varlığındaki tesirinin açığa kavuşturulması gerekir. Mamâfih ilk ilke'nin basit tam illet olarak ilk ma'lûlünü var etmesinde özel varlığı dışında mutlak varlığın da tam illetin bir parçası olarak eksik illet kabul edilmesinden bahsedilebilir. Buna göre mutlak varlığın eksik illet olarak nedensel süreçte etkin olması hâlinde, ilk ilke'nin basit tam illet olmasının zedelenme imkânı ortaya çıkabilir. Zira ilk ilke'nin hiçbir unsurun kendisine ilave edilmesine ve herhangi bir engelin ortadan kaldırılmasına muhtaç kalmaksızın ilk ma'lûlün tam illeti olduğu, hükemâ tarafından çoğunlukla kabul edilen temel bir öğretilerdir.⁸ Yani ister harici ister zihinsel düzlemde olsun O'nun hiçbir açıdan çoklu bir yapıya sahip olmaksızın ma'lûlünü var kılması gerekir. Aksi halde ilk ilke'nin bütün yönlerden zorunlu olma şeklindeki en temel niteliğinin ortadan kalkması mevzu bahis olacaktır. Bu durumda ise Tanrı'nın diğer mümkünler gibi varlık-mâhiyet ayrımına maruz kalarak ilk ilke olmasından söz edilemez. Zira zâtı birçok unsurdan oluşup varlığı için bu unsurlardan birine muhtaç kalan bir varlığın Tanrısal basitliğe sahip olması imkânsız bir hal alır. Dolayısıyla mutlak varlığın ilk ilke'nin tam illet oluşundaki rolü esas itibarıyla Tanrısal basitlik meselesi ve tam illetin bir parçası olabilmesinin imkânıyla ilişkilidir.

Zorunlu Varlık'ın özel varlığına ilişkin mutlak varlığın ilk ma'lûlün varlığa gelmesinde herhangi bir etkisinin olup olmaması ile bu durumun ilk ilke'nin basit tam illet oluşundaki rolü, makalemizin esas ilgi alanını oluşturmaktadır. Şayet mutlak varlığın var kılmada etkisi olursa, ilk ma'lûlü ontolojik açıdan önceleyip eksik illet olmasından bahsedilebilir. Yani ilk ilke'nin özel varlığıyla birlikte mutlak varlığın da ilk ma'lûlün varlığını ontolojik açıdan öncelemesiyle tam illetin tahakkuku söz konusu olacaktır. Öyle ki ilk ma'lûle nispetle ontolojik önceliğe sahip ilk ilke'nin özel varlığı ile O'na ilişkin mutlak varlığın birlikteliği tam illeti tahakkuk ettirecektir. Nitekim mutlak varlığın tahakkuk etmemesi hâlinde, ilk ilke'nin sadece özel varlığının tam illet olamayışıyla ilk ma'lûlün varlığı da meydana gelemeyecektir. Dolayısıyla ilk ilke'nin tam illet olabilmesi için özel varlık dışında mutlak varlığın da ilk ma'lûlü ontolojik açıdan öncelemesi gerekir. Ancak böyle bir durumda ilk ilke'nin tam illet olmasından bahsedilecek olsa bile *basit tam illet* olma özelliği ortadan kalkacaktır. İşte bu tarz bir soruna dikkat çeken Hatibzâde⁹,

⁸ Örneğin İslâm filozoflarını Tanrı'nın basitliği meselesinde oldukça etkileyen Plotinus'un (ö.270) görüşleri için bkz. Sait Reçber, "Plotinus: Tanrı'nın Birliği ve Basitliği Üzerine" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 59-78.

⁹ Hatibzâde'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. İlyas Üzümlü, "Hatibzâde Muhyiddin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/463-464.

Bağdâdîzâde¹⁰ ve Arpacızâde¹¹ gibi âlimler, ilk ilke için söz konusu olan mutlak varlığın ilk ma'lûlün tahakkukuna olan etkisini incelemişlerdir. Bununla birlikte bu sorunun arka planında

¹⁰ Yaptığımız araştırmalarda Bağdâdîzâde'nin hayatı ve eserlerine ilişkin doyurucu bilgilere ulaşamadık. Bununla birlikte biyografik kaynaklarda yaptığımız araştırmalar neticesinde Bağdâdîzâde nisbesiyle bazı isimler zikredilmektedir. Nitekim Osmanlı âlimi ve şairi Nevîzâde Atâî (ö.1045/1635), Taşkoprîzâde'nin (ö.968/1561) eş-Şekâ'îku'n-Nu'mânîyye üzerine yazdığı *Hadâ'îku'l-hakâ'ik fi tekmileti's-Şekâ'ik* adlı zeyilde, Bağdat kadısı demekle meşhur olan Kıvâmüddîn Yusuf el-Hüseynî'nin (?) küçük oğlu Bağdâdîzâde Ahmed Efendi (ö.980/1572) ve ondan daha büyük olan Bağdâdîzâde Hasan Çelebi (ö.986/1578) adlarında iki tane oğlunun hayat hikayesini ve görev yerlerini kısaca tanıtmaktadır. Bu bağlamda akli ilimlerde önemli bir kişilik olan Hâfîz-ı Acem'in (ö.958/1551) yanında Bağdâdîzâde Hasan Çelebi'nin talebelik yaptığını dile getirmesi, önemli bir kayıt olarak zikredilebilir. Atâî, Bağdâdîzâde Ahmed Efendi'nin oğlu olarak Bağdâdîzâde Mehmed Efendi'nin de (ö.1004/1596) biyografisine yer vermekle birlikte incelediğimiz risâlenin aidiyetine ilişkin bir bulguya yer vermemektedir. Söz konusu kişiler için bk. Nevîzâde Atâyî, *Hadâ'îku'l-hakâ'ik fi tekmileti's-Şekâ'ik*, haz. Suat Donuk, ed. Derya Örs (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2017) 1/772-773, 620, 1099.

Bağdâdîzâde'nin makelemize esas teşkil eden risâlesinin şimdilik elimizdeki tek nüshası Malatya Darende halk kütüphanesinde bulunmakta olup yazarın kimliğine veya nüshanın yazılış tarihine ilişkin ayrıntılı veriler (fevâid kayıtları) bulunmamaktadır. Sadece yazmanın başında ve sonunda isim olarak Bağdâdîzâde zikredilmektedir. Her ne kadar Darende nüshası katalog kayıtlarında *Şerhu Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak* olarak zikredilmişse bile eserin dibâcesinin üstünde bu risâle *Kitab min ilmi'l-hikmet* şeklinde isimlendirilmiştir. Bağdâdîzâde, *Şerhu Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak* (Malatya: Darende İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 112), 1b. Kanaatimizde eserin *Kitab min ilmi'l-hikmet* şeklinde isimlendirilişi risâlenin ilgili olduğu ilmi ifade edip söz konusu mecmuanın felsefeye ilişkin risâlelerden teşekkül ettiği izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim bu mecmuada bir sonraki dipnotta hakkında bilgi verdiğimiz Arpacızâde ve başka âlimlere ait felsefi eserler bulunmaktadır.

¹¹ Tıpkı Bağdâdîzâde de olduğu gibi Arpacızâde'ye ilişkin kısıtlı biyografik bilgileri Atâî'den öğrenmekteyiz. Atâî, Arpacızâde nisbesiyle sadece bir isme yer vermektedir ki o da Arpacızâde Mehmed Efendi (ö.1033/1623) şeklindedir. Bu ismin Kayserili olup Arpacızâde nisbesiyle meşhur olduğu zikredilir. Ayrıca Ankara'daki Hüsrev Kethûda medresesinde, akabinde Diyarbakır, Bağdat ve Medine gibi farklı yerlerde müderrislik görevini icra ettiği dile getirilmiştir. Nevîzâde Atâyî, *Hadâ'îku'l-hakâ'ik fi tekmileti's-Şekâ'ik*, 2/1713. Mehmed Süreyyâ ise *Sicill-i Osmânî* eserinde Arpacızâde Mehmed Efendi'nin vefat tarihinin (ö.1034/1624-25) olarak yer verip onu salih ve münzevi bir kişilik olarak tanıtır. Kayserili olup Medine ve Bağdat kadılığı görevlerini icra eden Arpacızâde'nin, Ali Efendi diye bilinen bir oğlu olup onun da Mehmed Efendi diye bilinen bir oğlunun olduğunu belirtir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1909), 3/986. Muhtemeldir ki o, Bağdat'ta görev yaptığı esnada Bağdâdîzâde'nin risâlesine erişip daha sonra cevap niteliğinde eleştirilerini kaleme almış olabilir. Bu verilerden hareketle şimdilik Bağdâdîzâde ve Arpacızâde'nin 16.yüzyılın son çeyreği ile 17. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış iki Osmanlı âlimi olduğunu söylemekle yetinmek durumundayız.

Arpacızâde'nin şimdilik dört nüshasına erişebildiğimiz risâlesinin Koca Ragıp Paşa koleksiyonu 1459 numaralı yazmasındaki zahriyesinde "*Risâle li defî mâ zehebe ileyhi'l-ba'z fi cevâbi'l-itirâz 'ale's-Şerif min 'ademi tekaddümi'l-vücûdi'l-mutlâk li'l-Bâri 'ala vücûdi ma'lûlihi'l-evvel*" şeklinde isimlendirilişi, eserin yazılış gayesini açık olarak bize ifade etmektedir. Bu risâlenin yukarıdaki isimlendirilişin hemen altında "*Ecvibe li Arpacızâde an Esile Bağdâdîzâde*" şeklinde müstensih tarafından farklı bir şekilde dile getirilişi de muhatapların kimliğini ve Arpacızâde'nin gayesini açıkça ortaya koymaktadır. Zira tıpkı Bağdâdîzâde gibi Arpacızâde de eserin dibâcesinde risâlesinin isimlendirilmesine ilişkin herhangi bir bilgi vermemekle birlikte Darende nüshasının katalog kaydında Arpacızâde'nin eseri *Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak* şeklinde geçmektedir. Arpacızâde, *Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak* (Malatya: Darende İlçe Halk Kütüphanesi, 112), 6b-11b. Arpacızâde'nin Koca Ragıp Paşa koleksiyonundaki 1459 numaralı nüshası ise yanlışlıkla Bağdâdîzâde'ye atfedilerek *Risâle fi'l-Hikme* şeklinde kataloglandırılmıştır. Bağdâdîzâde, *Risâle fi'l-Hikme* (İstanbul:Süleymaniye Kütüphanesi, Koca Ragıp Paşa, 1459) 216-219. Bununla birlikte bundan sonraki atıflarımızda Darende nüshasının katalog bilgileri esas alınacaktır.

Arpacızâde'nin söz konusu risâlesinin Bursa İnebey nüshasındaki fevâid bilgileri sayesinde ise Bağdâdîzâde'nin muhatap aldığı kişinin Hatibzâde olduğunu öğrenmekteyiz. Nitekim hemen eserin dibâcesinde *ba'zu'l-ekâbir* diye metinde geçen ibarenin altında kırmızı puntuyla Hatibzâde ismini görmekteyiz. Aynı şekilde metinde *ba'zu'l-müderrisin* olarak geçen ibarenin hemen altında Bağdâdîzâde isminin olması da muhatapın kimliğini bize açıklaması noktasında önemli veriler sunmaktadır. Arpacızâde'nin bu nüshası ise katalog bilgilerinde *Risâletü'l-Ecvibe an i'tirâzi*

ister basit ister bileşik olsun bütün illet türlerini içerecek şekilde tam illeti tanımlama çabalarının önemli bir rolünün olduğunu belirtmemiz gerekir.

1. Tam illeti Tanımlama Çabaları: Tarihsel Arka Plan

İbn Sînâ, (ö.428/1037) illetleri ma'lûlle olan ilişkilerin farklı boyutlarını dikkate alarak dâhilî-haricî, bitişik-ayrık, şeklinde temyiz etmekle birlikte¹², ma'lûlün varlığının zorunluluğunu veya yeterliliğini kesin bir şekilde ifade eden tam ve eksik illet ayrımı özellikle Ebherî ile birlikte ön plana çıkmıştır.¹³ Her ne kadar tam ve eksik illet ayrımını Ebherî'de olduğu gibi net bir şekilde dile getirmese bile ma'lûlün varlığı için yeterli olan ve zorunlu kılan illetin varlığıyla ma'lûlün varlığının zorunluluk arz edeceğini kabul eden İbn Sînâ, basit ve bileşik illet ayrımı üzerinde durmuştur. Böylece o, Tanrı ile diğer herhangi bir mümkün illetin aynı ontolojik statüye sahip olmadığını vurgulamak istemiştir. Zira Tanrı, doğası gereği basit bir varlık olduğu için diğer bileşik varlıklar gibi ma'lûle etki edebilmek için ilave unsurlara muhtaç değildir. Dolayısıyla İbn Sînâ, fâil illeti zâtı gereği değil de tabiat, irade, zaman, şart ve alet gibi iç ve dış unsurların birlikteliğiyle tamlığa kavuşan ile zâtı gereği tam olup bu tarz unsurlara muhtaç kalmayan şekilde ikili bir ayrıma tabi tutar. İlk kapsama girenler bileşik fâil illet, diğeri ise basit fâil illeti ifade eder. İbn Sînâ için basit fâil illetin varlığı anında ma'lûlün de zorunlu olması kaçınılmazdır. Basit fâil illet sadece ilk ilke'yi kapsadığından O'nun varlığı anında ma'lûlün de var olması gerekir. İlk ilke'nin hiçbir şekilde basitliğine zarar gelmemesi, aynı zamanda tam illet olması ve ma'lûlün varlığı için zâtının yeterli olması ilkesiyle ilişkilidir. Yani O'nun basit olma özelliği devre dışı bırakıldığında, tam ve yeterli bir varlık olarak başkasının varlığına zorunlu olarak etki edemez.¹⁴ Dolayısıyla fiziki illetler grubunun bir araya gelmesiyle ma'lûlün meydana gelmesi ile sadece metafizik fâil illetin varlığının ma'lûl için yeterli olması, basit ve bileşik tam illet tanımının birbirinden farklılaşmasının temelini oluşturur. O hâlde ilk ilke'nin basitliğinin zedelenmemesi için tam illet tanımının bütün illet türlerini kapsaması ve olası şüpheleri bertaraf edecek bir kıvamda olması gerekir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi tam ve eksik illet ayrımını net bir şekilde ortaya koyan isimlerin başında gelen Ebherî, çoğunlukla tam illeti *ma'lûlün kendisine ihtiyaç duyduğu şeylerin bütünü*

ba'zî'l-Ekâbiri 'ale'l-Fâzîlî's-Şerîf şeklinde isimlendirilmiştir. Dolayısıyla Arpacızâde, Tanrı'nın zâtına ilişkin mutlak varlık anlamının ilk ma'lûlü öncesinin imkân meselesinde Seyyid Şerîf'in itirazını yorumlayan Hatîbzâde'ye karşılık veren Bağdâdîzâde'nin yorumunu eleştirme amacı içerisindedir. Ayrıca Arpacızâde ismi her ne kadar sadece Koca Ragıp Paşa nüshasına dayanılarak *Laricazâde* şeklinde okunmuş olsa bile biyografik kaynaklarda böyle bir isme rast gelmediğimiz ile Bursa İnebey nüshasında çok açık bir şekilde Arpacızâde isminin belirtilmesi, *Laricazâde* tercihinin isabetli olmadığını göstermektedir. *Laricazâde* şeklindeki okuyuş için bk. Bilal Taşkın, "Osmanlı Döneminde Yazılan Umûr-i Âmme Risâleleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/27 (2016), 95. Bursa İnebey nüshasında Arpacızâde isminin geçtiği yer için bkz. Arpacızâde, *Risâletü'l-Ecvibe an İ'tirâzı ba'zî'l-Ekâbiri ale'l-Fâzîlî's-Şerîf* (Bursa: İnebey Kütüphanesi, 1429), 278a. Bağdâdîzâde ve Arpacızâde'nin hayatı ve eserlerine ilişkin araştırmalarımız devam etmekte olup ilgili risâlelerinin en kısa zamanda tahkikli neşrini yapmayı ümit emekteyiz.

¹² Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî İbn Sînâ, *el-Hikmetü'l-'arûziyye*, thk. Muhsin Salih (Beyrut: Dâru'l-Hâdi, 2007), 37. a.mlf.; *Kitâbu's-Şifa: Metafizik*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 2/2.

¹³ Kılıç, "İbn Sînâ'dan Ebherî'ye Tam İlet-Nakıs İlet Ayrımının Ortaya Çıkışı", 71-75.

¹⁴ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifa: Metafizik*, 2/10; Üçer, "Tanrı, irade ve Metafizik Nedenlik: Taşkoprülüzâde'nin Tam-Eksik Neden Ayrımı ve Felsefî-Kelâmî Kaynakları", 319, 327.

(cemi'), eksik illeti ise *ma'lûlün kendisine ihtiyaç duyduğu şeylerin bir kısmı (ba'z)* şeklinde dile getirmiştir.¹⁵ Onun öğrencisi Kâtibî de hocasına benzer şekilde tam illetin tanımını şu şekilde yapmaktadır: *Şeyin (ma'lûlün) varlığında kendisine muhtaç olduğu anlamıyla illet ya tam veya tam olmayandır. Tam illet, şeyin (ma'lûlün) varlığının kendisine dayandığı bütün her şeydir (cümle). Tam olmayan illet ise ma'lûlün varlığının kendisine dayandığı şeylerin bir kısmıdır (ba'z).*¹⁶

Ebherî, ma'lûlün kendisine muhtaç kaldığı ve kendisiyle zorunlu olduğu tam illetin hem bileşik hem de basit bir yapısının olabileceğini ifade eder. Yani tam illet, ma'lûlün kendisine muhtaç kaldığı birçok unsurdan teşekkül eden bileşik bir yapıya sahip olabileceği gibi bu tarz bir içeriğe sahip olmak zorunda da değildir.¹⁷ Buna göre tam illet, birtakım unsurlardan oluşmuş bileşik bir yapıya sahip olabileceği gibi basit tam illet de olabilir. Zira hariçte bir masanın varlığı için fâil, gâî, sûrî ve maddî illetlerin yanı sıra birtakım aletler ile engellerin yokluğunun bir araya gelmesiyle bileşik tam illetin varlığı söz konusu olabilirken, ilk ilke'nin basit tam illet olması için hiçbir eksik illete gereksinimi yoktur. O hâlde ilk ilke'nin basit tam illet oluşu ile eksik illetlerin tamamına muhtaç kalan herhangi bir bileşik tam illetin aynı şartlara tabi tutulması söz konusu değildir. Görüldüğü üzere bileşik tam illetin, eksik illetlerin bir araya gelmesi ile şartların varlığı ve engellerin ortadan kaldırılması gibi etkenlere bağımlı olmasına karşılık, ilk ilke'nin basit tam illet oluşunda zâtından başka unsurlara bağımlı kalmayışı, tam illet tanımının sadece bileşik illetleri içermeye yönelik kayıtlardan berî kalarak dakik bir biçimde yapılması endişesini ön plana çıkartmıştır.

Cürcânî, *ma'lûlün varlığında kendisine dayandığı şeylerin bütünü* şeklindeki tam illet tanımındaki *bütün* kelimesinin parçalardan müteşekkil olma anlamına hâiz olmasından ötürü tam illetin bileşik bir yapısının olması gerektiği imâsının ortaya çıkabileceğini ifade eder. Halbuki tam illet yapısı gereği basit veya bileşik bir hüviyete sahip olabilir. Nitekim tam illetin zorunlu veya muhtar niteliğine sahip olmasına göre sadece fâil illet, fâil ve gâî illet, fâil, maddî ve sûrî veya dört illetin tamamından oluşan bileşik bir yapısı olabilir. Örneğin yokluğu dikkate alınan bir engele ve varlığı gözetilen hiçbir şarta dayanmaksızın basit ma'lûlün varlığını sağlayıp ona tesir eden ilk ilke'nin basit fâil illet oluşundan bahsedilebilir. Yani ilk ilke, zâtı gereği ma'lûlün varlığını gerektiren zorunluluk (mûcib) karakterine sahip olması durumunda, hiçbir gaye taşımadığını savunan öğretiyeye göre kendisinden basit tek bir varlık ortaya çıkacaktır. Yine basit bir ma'lûlün meydana gelebilmesi için tam illetin fâil ve gâî illetten teşekkül etmesiyle birlikte ilk ilke'nin muhtâr niteliğine sahip olması gerekir. Bileşik ma'lûlün illetinin de *mûcib* veya *muhtâr* olmasına göre üç veya dört illet türünden oluşan bir tam illetinin olması kaçınılmazdır.¹⁸ Dolayısıyla ma'lûl basit bir varlık ise onun tam illeti sadece ma'lûlün varlığını zorunlu kılan fâil illet iken, basit ma'lûlün tam illeti gaye ve iradeyi de kapsayan fâil illet de olabilir. Ma'lûl bileşik bir varlık olduğunda ise bunun tam illeti zâtıyla zorunlu kılan fâil illeti esas alanlara göre gaye kabul edilmediğinden madde, sûret

¹⁵ Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî, *Tenzîlu'l-efkâr fi ta'dîli'l-esrâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Koca Ragıp Paşa, 824), 66b.

¹⁶ Ebü'l-Hasen Necmüddîn Debîrân Alî b. Ömer b. Alî Kâtibî, *Hikmetü'l-'ayn*, thk. Abbas Sadri (Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengi, 2005), 39.

¹⁷ Ebherî, *Keşfü'l-hakâ'ik fi tahrîri'd-dekâ'ik*, thk. Hüseyin Sarıoğlu (İstanbul: Çantay Kitabevi, 1998), 293.

¹⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2015), 1/842.

ve fâil illetten oluşan üçlü yapıdır. Fâil illetin muhtâr olmasını esas kabul edenlere göre ise dört eksik illeti ihtiva eden tam illet, bileşik ma'lûlün varlığını gerektirir.¹⁹ Dolayısıyla tam illeti tanımlarken farklı perspektif ve tercihlerin benimsenmesinde illetin ve ma'lûlün basit veya bileşik olması önemli bir kriter olduğu gibi tam illetin sadece bileşik bir yapısının olması söz konusu olmayabilir.

Cürcânî, Şemsüddîn el-İsfâhânî'nin (ö.749/1349) *Tecrîdü'l-i'tikâd* şerhine yazdığı meşhur hâşiyesinde de *ma'lûlün varlığında kendisine dayandığı şeylerin bütünü* şeklindeki tam illet tanımının sadece bileşik tam illetleri içerebileceği yönündeki endişesini yineler. O, tam illetin sadece bileşik varlıklara özgü kılınmayabileceği şeklindeki görüşünü bu eserinde verdiği benzer örneklerle pekiştirir. Buna göre tam illetin basit ve bileşik olması gibi ma'lûlün de basit veya bileşik olmasına göre tam illet sadece fâil illet veya diğer illetlerin toplamından oluşan bir terkibe sahip olabilir. Nitekim ilk İlke zâtıyla zorunlu kılan bir fâil illet olması halinde sadece zâtı gereği ma'lûlün varlığını gerektiren tam illet rolüne sahip olabilir. O halde tam illetin bileşik olduğu gibi basit bir yapıya sahip olmasında bir beis yoktur. Cürcânî, bu bağlamda tam illetin yalnızca basit fâil illetten oluşması halinde kendisine bağlı kalınan bir şart olarak ma'lûlün imkân niteliğine muhtaç kalınabileceği iddiasını da kabul etmez. Zira kendisine bağlı kalınan bir unsur olarak kabul edilen *ma'lûlün imkân niteliği* esasında tam illetin bir parçası değildir. Zira fâil illete ihtiyacı sağlayan esas unsur, zaten ma'lûlün imkân niteliğidir. O hâlde bir şeyin imkânla nitelenmeksizin illete gereksiniminden bahsedilemez. Dolayısıyla imkân niteliği, ma'lûl açısından tahakkuk eden bir özelliktir. Sonuç olarak o, herhangi bir şeyin bilfiil mümkün kategorisine girip illetinin varlığına dair bir soruşturmanın başlaması nedeniyle, fâil illete birlikte ma'lûlün imkânının da etkin bir unsur olmasıyla O'nun basit tam illet oluşunun ortadan kalkabileceği görüşüne katılmaz. Nihâyetinde Cürcânî, ma'lûlün varlığının imkânı gibi İlk İlke'nin basit zâtı dışında herhangi bir unsurun etkin olması gibi problemlerin ortaya çıkmaması için tam illeti *ma'lûlün kendisine muhtaç olduğu ve ondan başka bir şeye dayanmadığı şey* şeklinde açıklamanın daha doğru olacağını dile getirir.²⁰ Böylece illetin kendisi dışında harici bir unsura dayanmaksızın ma'lûlün varlığını gerektirmesi, basit ve bileşik tam illetlerin içerilmesini sağlar. Yani tam illetin sadece bileşik illetler grubuna hasredilmemesi için hem basit hem de bileşik illetleri içermesi gerekir. Bundan dolayı Cürcânî, tam illeti tanımlama çabalarına katkı olarak ma'lûlün ihtiyaç duyduğu esas unsurun tam illetin kendisi olması gerektiğini vurgulamıştır. Böylece onun, tam illetin basit veya bileşik illetlerin tamamını kapsayabileceğine yönelik endişesini bu şekilde ortadan kaldırdığını söyleyebiliriz. Görebildiğimiz kadarıyla Cürcânî'nin bu bağlamda beslendiği esas kişi olan İbn Mübârekşâh'ın *ma'lûlün varlığı için muhtaç kalınan şeylerin bütünü yerine kendisinin haricinde başka bir şeye dayanılmayan* olarak tam illeti önceden tanımlaması, İlk İlke'in basit olma hüviyetini kuşatacak şekilde tam illet tanımını yapmak istemesinden ileri gelir. Zira *ma'lûlün varlığı için muhtaç kalınan şeylerin bütünü* şeklindeki tanıma ilk etapta bakıldığı zaman O'nun basit tam illet olma rolü devre dışı kalmaktadır. Çünkü bu tanım, aynı zamanda ma'lûlün imkânı ve önceki

¹⁹ Üçer, "Tanrı, İrade ve Metafizik Nedenlik: Taşkoprülüzâde'nin Tam-Eksik Neden Ayrımı ve Felsefi-Kelâmî Kaynakları", 309.

²⁰ Seyyid Şerif Cürcânî, *Hâşiyetü't-Tecrîd; Tesdîdü'l-kavâ'id fi şerhi Tecridi'l-akâ'id*, thk, Eşref Altaş vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), 2/353-354.

zorunluluğu (el-vücûbu's-sâbık) gibi gibi zâtın dışında kalan başka illetlerin de tam illetin parçası olmasına yol açabilir. Dolayısıyla *kendisinin haricinde başka bir şeye dayanılmaması* vurgusu, tam illet tanımının Zorunlu ve mümkün illetlerin varlığının kuşatılabilmesi içindir.²¹ Dolayısıyla Ebherî'den tevârüs edilen tam illet tanımını İbn Mübarekşâh'ın revize etme çabasına Cürçânî'nin de eşlik ettiği söylenebilir.

Osmanlı döneminde yaşamış önemli bir kişilik olan Hatibzâde, Cürçânî gibi tam illetin farklı açılardan tanımlanmasına göre sadece basit veya bileşik tam illetleri içermesi problemini gündemine alır. Tam illeti tanımlama çabalarıyla basit ve bileşik illetler grubunun tamamının içerilmesi arasında önemli bir bağ olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Hatibzâde'nin selefi konumunda olan Cürçânî, terkibi çağrıştıran ifadeleri içeren tam illet tanımı yerine, ilk ilke'nin basit tam illet olmasını da içeren daha dakik tanımların ön plana çıkartılması yönündeki çabalara destek vermiştir. Hatibzâde, ma'lûlün meydana gelişinde dikkate alınan şeylerin bütünü şeklindeki tam illet tanımı referans alındığında basit tam illet olarak ilk ilke'nin fâil illet oluşunun ötesinde mutlak varlık anlamının da ihtiyaç duyulan zorunlu bir unsuru teşkil etmesi meselesini tartışır. Buna göre ilk ilke'nin basit tam illet olabilmesi için ma'lûlün kendisine muhtaç kaldığı bir unsur olarak *mutlak varlık* anlamının kabul edilmesi gerekir. Zira mutlak varlık, hem ilk ilke'ye hem de bütün mümkün illetlere ilişir. Bu durumda ise ilk ilke, basit fâil illet oluşunu ifade eden zâtının yanı sıra mutlak varlıkla birlikte bileşik bir yapı arz edecektir. Öyle ki tam illet ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın mutlak varlığın etkisini inkâr etmek söz konusu olamayacaktır. Ona göre, Cürçânî'nin de vurguladığı üzere ma'lûlün varlığında kendisine dayanan şeylerin bütünü olarak tam illetin ifade edilmesi halinde, *bütün* ifadesinden ötürü tam illet tanımının sadece bileşik illetleri içerebileceği görüşü ileri sürülebilir. İşte bu bütünün bir parçası olarak mutlak varlığın basit tam illet olan ilk ilke'ye ilişmesi, ilk ilke'nin basit fâil illet oluşunda özel varlığı haricinde mutlak varlığın da etkin olabileceğini gösterebilir.²²

Hatibzâde, ma'lûlün varlığında ihtiyaç duyduğu şeylerin bütünü şeklindeki tanımı esas aldığımızda tam illetin sadece bileşik illetlerle teşekkül edebileceği şeklindeki çıkarıma hak vermektedir. Zira ma'lûlün varlığında ihtiyaç duyduğu şeylerin bütünü şeklindeki tanım, tam illetin birçok unsurdan müteşekkil olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Dolayısıyla basit ve bileşik illetlerin tamamı için etkin bir role sahip olan mutlak varlık da tam illeti oluşturan bir unsur olarak değerlendirilebilir. Bu durumda ise ilk ilke'nin basitliğine yönelik tartışmaların ön plana

²¹ Mîrek Şemsüddîn Muhammed b. Mübârekşâh el-Buhârî, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*, nşr. Cafer Zâhidî (Tahran: Müessesese-i Çâb ve İntişârât ve Girâfik Dânişgâh-i Firdevsî, 1355), 175. İbn Mübârekşâh'ın tam illetin mâhiyetine ilişkin görüşleri için bkz. Zeynelabidin Hüseyini, *Metafizik ve Nedensellik: Hikmetü'l-'ayn Geleneği* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023), 72-73.

²² Hatibzâde Muhyiddin Efendi, *Haşiye ala Şerhi't-Tecrîd* (Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi 114), 144a. Hatibzâde, tam illetin *ma'lûlün varlığında kendisine dayandığı şeylerin bütünü* şeklindeki tam illet tanımının sadece bileşik illetleri içerdiği tezini desteklemek üzere mümkün ma'lûlün önceki zorunluluk hâlinin de (el-vücûbu's-sâbık) ihtiyaç duyulan şeyler bütünü içerisinde yer aldığını belirtir. Böylece basit tam illet dışında ma'lûlün önceki zorunluluk hâlinin de ma'lûle etki eden bir unsur olarak ele alınması, tam illetin bileşik bir yapıdan teşekkül etmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Öyle ki Hatibzâde'ye göre ma'lûlün önceki zorunluluk hâlinin tam illetin bir parçası değil de eseri olmasına binâen, ilk ilke için bileşikliğin zorunluluk arz etmediği ileri sürülemez. Zira ma'lûlün zorunluluk hâli, tam illetin parçalarını oluşturan bir özelliğe haiz olup kendisi olmaksızın tam illetin varlığından bahsedilemez.

çıkması gayet doğaldır. İşte Bağdâdîzâde, Hatibzâde'ye cevap niteliğinde kaleme aldığı risâlesinde, ilk ma'lûlü meydana getiren ilk ilke'nin zâtına ilişen mutlak varlığın eksik illet olarak tam illetin bir parçası olmasını reddetmektedir. Arpacızâde ise Bağdâdîzâde'ye cevap niteliğinde kaleme aldığı risâlesinde onun delillerinin zayıf taraflarını ortaya koymaktadır. Şimdi her iki ismin ön plana çıkan görüşlerini risâleleri üzerinden ele almaya geçebiliriz.

2. Bağdâdîzâde ve Arpacızâde'nin İlk İlke'nin Basitliği Tartışmasına Katkıları

Bağdâdîzâde, risâlesinin hemen başında hükemâ tarafından ilk ilke'nin hiçbir şartta, alete ve engelin kalkmasına muhtaç kalmaksızın tek başına ilk ma'lûlün tam illeti olduğunun kabul edildiğini ifade eder. Yani ne harici ne de zihinsel düzlemde ilk ilke'nin tam illet oluşunda bileşik bir yapı etkin olmamalıdır. Ancak ilk ilke'nin zorunlu olan özel varlığına ilişen mutlak varlığın da ilk ma'lûlün varlığında etkin olduğu şeklinde bir itiraz ileri sürülebilir. Öyle ki ilk ilke'nin özel varlığı ve mutlak varlığı birlikte tam illetin birer parçaları konumunda olup ontolojik açıdan ilk ma'lûlü önceleyebilir. Ontolojik açıdan ilk ilke'nin ve mutlak varlığın birlikte ilk ma'lûlü öncelemesinde bir beis olmayıp her ikisinin toplamından oluşan bileşik yapı ilk ma'lûlün tam illeti konumunda olur. Ancak bu tarz bir argümantasyona karşılık Bağdâdîzâde, İlk İlke'nin zâtı gereği basitliğini koruyarak ilk ma'lûlün tam illeti olmasının zedelenebileceği kanaatindedir. Bundan dolayı İlk İlke'nin özel varlığına ilişen mutlak varlığın ilk ma'lûlün var kılınmasında tam illetin bir parçası olmasını reddeder. Zira ona göre mutlak varlık, ilk ilke'nin özel varlığına iliştiklerinden dolayı ontolojik açıdan O'nun özel varlığından sonraya kalır. Yani mutlak varlık, ilişen olma (ârız) özelliğine binâen İlk İlke'nin zâtının aynısı olan özel varlığından sonra tahakkuk eder. Öyle ki mutlak varlık ile ilk ma'lûlün özel varlığı, İlk İlke'nin özel varlığından sonraya kalma açısından benzerlik taşır. Nitekim İlk İlke'nin özel varlığına mutlak varlığın ilişme özelliği vardır. Kendisine ilişilen konumundaki İlk İlke'nin özel varlığı, ilişen olma payesini elinde bulunduran mutlak varlıktan ontolojik açıdan öncedir. O hâlde O'nun zâtına ilişen mutlak varlık, ilk ma'lûl için eksik illet olmayıp ontolojik açıdan da ilk ma'lûle göre bir önceliğe sahip değildir. Aksi hâlde ilk ma'lûlün varlığını kazanma derecesinde ilişebilme özelliğine hâiz olan mutlak varlığın, ilk ma'lûl gibi sahip olduğu *ontolojik sonradanlığı* ile İlk İlke'nin ontolojik mertebesinde sahip olduğu *ontolojik önceliğinin* bir araya gelmesi gibi çelişik bir sonuç ortaya çıkacaktır. Nitekim bu tarz bir sonucu Bağdâdîzâde'ye göre hiçbir doğru kavrayış sahibi kimse kabul etmeyecektir.²³ Dolayısıyla Bağdâdîzâde, İlk İlke'nin basit tam illet olabilmesi için mutlak varlığın nedensel süreçte etkin bir role sahip olmadığını vurgulamıştır. Zira mutlak varlık ile ilk ma'lûlün varlığının ontolojik açıdan ilk ilke'nin özel varlığından sonrasına kalması, İlk İlke'nin özel varlığıyla birlikte mutlak varlığın da ontolojik önceliğe sahip olmasını devre dışı bırakır. Yoksa bir şeyin ontolojik açıdan sonradanlığıyla önceliğinin çakışması gibi çelişik bir sonuç ortaya çıkacaktır. O hâlde İlk İlke'nin basit tam illet oluşunun parçası olarak mutlak varlığın kabul edilmesi, Bağdâdîzâde'ye göre kabul edilebilecek bir yargı değildir. Daha önce ifade ettiğimiz üzere Bağdâdîzâde, ma'lûlün varlığında kendisine dayanılan şeylerin bütünü şeklindeki tam illet tanımını referans alındığında illetin ma'lûle ontolojik önceliğinde mutlak varlığın da tam illetin bir parçası olarak etkin olabileceğini söyleyen Hatibzâde'ye karşı bir duruş sergilemiştir.

²³ Bağdâdîzâde, *Şerhu Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak*, (Darende, 112), 1b-2a.

Bağdâdîzâde, tam illetin bir parçası olarak mutlak varlığın ilk ilke'nin basit tam illet olmasında etkin olduğu görüşünü ileri süren olası delilleri ele alıp sırasıyla bunları yanlışlayarak kendi pozisyonunu iyice güçlendirmeye çalışır. Birinci delil şu şekilde dile getirilebilir: **(I)** İlk ilke'nin ilk ma'lûlün illeti olması, hem *varlık* hem de *zorunluluk* itibarlarıyla önceliğe sahip olması demektir. Nitekim illetin ma'lûle göre varlık ve zorunluluk açısından önceliğinin olması, nedensellik ilişkisinin tesisinin illetten ma'lûle doğru gerçekleşmesini gerektirir. Ayrıca illet, hariçte tahakkuk etmeden ma'lûlün varlığının gerçekleşmesi mümkün değildir. Dolayısıyla İlk ilke'nin ilk ma'lûlün illeti olması hâlinde, varlık ve zorunluluk açısından ontolojik bir üstünlüğe sahip olması kaçınılmazdır. Bu durumda ise mutlak varlığın ilk ma'lûlün varlığa gelişinde bir etkisinin olduğu ve de O'nun özel varlığıyla birlikte ilk ilke'nin bileşik bir yapısının olabileceği ileri sürülebilir. Ancak Bağdâdîzâde'ye göre illetin ma'lûle önceliğinin mutlak varlık sayesinde olduğu ileri sürülse bile bu itirazın haklılığı söz konusu değildir. Zira bir şeyin, eserlerin kaynağı olma niteliğini taşıyıp harici varlığı varsa o şeyin gerçekliğinden söz edilebilir. Ancak akıllı kimseler, işlen pozisyonuna hâiz mutlak varlığın tek başına hariçte meydana gelen eserlerin kaynağı olamayacağını idrâk edebilecektir. Ayrıca mutlak varlığın işlen olma özelliğinden hareketle harici gerçekliğinin olduğu bilgisine erişilemez. Nitekim illetin ma'lûle önceliği özel varlık düzleminde gerçekleşir. Bundan dolayı mutlak varlığın eksik illet olarak ilk ma'lûlü önceleyerek ilk ilke'nin bileşik tam illet olmasına yol açtığı söylenemez.²⁴

İlk ilke'nin basitliğini koruyarak tam illet oluşunun nasıl anlaşılması gerektiği kritik bir soru olarak hâlâ karşımızda durmaktadır. Zira illet, ma'lûlün kaynağı olmaksızın ma'lûl de başka eserlerin kaynağı olamaz. Bu bağlamda Bağdâdîzâde'ye göre illetin ma'lûlün kaynağı olması ise iki kısımda ele alınabilir. İlki, ilk ilke'de olduğu gibi ma'lûlün kaynağı olmak için hariçte zâtının aynısı olan özel varlığıyla nitelenmeye muhtaç olmayandır ki O'nun zâtı bunun için yeterli gerekçeyi oluşturmaktadır. İkincisi ise ilkinin tam tersine mümkün varlıklarda olduğu gibi ma'lûlün kaynağı olmak için hariçte özel varlıkla nitelenmeye muhtaç kalan varlıklar kümesini oluşturur. Nitekim varlığı zâtına zâit olan mümkünün, mâlûlün kaynağı olma özelliğine hâiz olabilmesi için özel varlığıyla nitelenmesi gerekir. Ancak ma'lûlün varlığı için zâtına zâit varlığa muhtaç duymayan ilk ilke gibi bir varlığın olduğu da unutulmamalıdır. İlk ilke'nin zâtına zâit mutlak varlığa muhtaç kalmaksızın yalnızca özel varlığıyla ma'lûlünü var etmesi, ma'lûle önceliğin zâtın aynısı olan özel varlıkla gerçekleştiğini gösterir.²⁵ Nihâyetinde Bağdâdîzâde'ye göre mutlak varlığın O'nun zâtına ilişmesi, nedensellik sürecinde etkin bir unsur olduğunu göstermez. Öyle ki illet, mümkün kategorisinde olsa bile hariçte özel varlığıyla ma'lûlü önceler. O hâlde bu durum, mutlak varlığın mümkün varlıkların nedensellik sürecinde etkisinin olmadığını gösterir.

(II) Hariçte tahakkuk etmiş özel varlığın ilk ilke'nin zâtının aynısı olması hâlinde ilk ma'lûlü nasıl önceliğine dair bir soru ileri sürülebilir. Mamâfih bu görüşün tersine özel varlığa zâit olan mutlak varlık sayesinde ilk ilke'nin ilk ma'lûlü öncelemesi durumunda, O'nun ilk ma'lûle varlık veren bir konumda olması gerektiği iddia edilebilir. Bu durumda ise ilk ilke'nin zâtına zâit olan mutlak varlık sayesinde ilk ma'lûlü önceliği yargısının kabul edilmesi gerekir. Aynı şekilde bu yargının doğal bir sonucu olarak mutlak varlığın ilk ilke'nin illet olması sürecinde etkin bir role

²⁴ Bağdâdîzâde, *Şerhu Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak*, (Darende, 112), 2a.

²⁵ Bağdâdîzâde, *Şerhu Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak*, (Darende, 112), 2b-3a.

sahip olarak O'nun bileşik tam illet olmasına yol açtığı farz edilebilir. Bağdâdîzâde, bu argümantasyona cevap olarak hariçte tahakkuk eden özel varlığın ilk ilke'nin zâtının aynısı olması hâlinde bile ilk ma'lûlü öncelemesinde herhangi bir beisin olmayacağını söyler. Çünkü ona göre, illetin ma'lûlü varlık açısından öncelemesi, illetin hariçte olmaması hâlinde ma'lûlün meydana gelemeceğini söylemekle eşdeğerdir. Yani insan zihni, illetin ma'lûlün kaynağı ve gerekçesi olduğunu düşünmeksizin ma'lûlün bu tarz bir etkilenme özelliğine hâiz olduğunu idrak edemez. Bundan dolayı İlk İlke'nin özel varlığının hariçteki tahakkukuyla ma'lûlü öncelemesinde mutlak varlığın bir etkisinin olduğu ileri sürülemez.²⁶ Nihâyetinde özel varlığı ile İlk İlke'nin zâtının aynı olmasından ötürü, O'nun mutlak varlık sayesinde ilk ma'lûlü öncelemesi gerektiği söylenebilir. Bağdâdîzâde buna karşılık olarak özel varlığın ilk ilke'nin zâtının aynısı olup ma'lûlünü varlık açısından öncelemesinde herhangi bir beisin olmadığını vurgulamıştır. Zira İlk İlke'nin özel varlığıyla ma'lûlü öncelemesinden kastedilen esasında ma'lûlün varlığı için zâtının yeterli olmasıdır.

(III) Varlık yüklemi kendisine atfedilen her bir ferdine öncelik-sonralık, evlâ olup olmama ile şiddet ve zayıflık açısından teşkikle²⁷ yüklenir. Teşkîk, mutlak varlığın her bir ferde ortak bir anlama gelmekle birlikte zikredilen nitelikler açısından eşit düzeyde tahakkuk etmediğini ifade etmektedir. Bu niteliklerin her biri esasında mutlak varlık için geçerli olup Zorunlu'nun mümkün varlığa göre daha öncelikli, tam ve fazla olduğu söylenebilir. Buradan hareketle de İlk İlke'nin özel varlığına ilişkin mutlak varlığın ilk ma'lûlün varlığı için etkin konumda olup onu öncelediği ileri sürülebilir. Zira mutlak varlığın ilk ilke'nin özel varlığına ilişmesi, mümkün varlığa göre daha önceliklidir. O hâlde ilk ma'lûlden önce mutlak varlığın İlk İlke'ye ilişmesi gerekir. Dolayısıyla mutlak varlığın fertlerinin ontolojik statüleri gereği, mutlak varlığın İlk İlke'nin özel varlığına ilişmeksizin ilk ma'lûlün varlığına ilişmesi düşünülemez. Ancak mutlak varlığın teşkikle hariçteki fertlerine ilişmesi, İlk İlke'nin ilk ma'lûlün tam illeti olmasında eksik illet olarak etkin olduğunu kabul etmeyi gerektirse bile, Bağdâdîzâde bu çıkarıma haklılık payı vermez. Çünkü Bağdâdîzâde'ye göre İlk İlke'nin özel varlığının ilk ma'lûlün illeti olması hâlinde kendisine ilişkin mutlak varlıkla birlikte olmasında bir sakınca olmamasına karşılık, buradan hareketle mutlak varlığın nedensellik sürecinde etkin olduğu ileri sürülemez. Zira İlk İlke'nin özel varlığı ve mutlak varlığının birlikte ilk ma'lûlü ontolojik açıdan öncelemesinden ötürü, O'nun bileşik bir varlığa dönüşmesi kaçınılmaz olacaktır. Ayrıca illetle birlikte olanın nedensellik sürecinde etkin olması zorunluluk teşkil etmediğinden mutlak varlığın İlk İlke'nin basit tam illet olmasını ortadan kaldırdığı söylenemez.²⁸ Bundan sonra mutlak varlığın ilk ma'lûlü önceleyerek tam illetin bir parçası olma özelliğine hâiz olup olmamasıyla bu durumun Tanrısal basitliğe etkisini incelemeye devam eden Arpacızâde'nin görüşlerini bu konuya hasrettiği risâlesi üzerinden ele almaya geçebiliriz.

Arpacızâde, risâlesinin başlarında sözde müderris (ba'zu'l-müderrisin ismen) olarak küçümseyici bir ifadeyle nitelendirdiği Bağdâdîzâde'nin bu mesele bağlamındaki görüşlerini değerlendirip eksik taraflarını ifade etmeye çalışmıştır. O, önemli bir ilmi konumu olan (ba'zu'l-ekâbir) Hatibzâde'ye karşılık Bağdâdîzâde'nin karşı bir pozisyon aldığını ifade eder. Nitekim Hatibzâde,

²⁶ Bağdâdîzâde, *Şerhu Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak*, (Darende, 112), 3b-4a.

²⁷ Muhittin Macit, "Teşkîk", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/567-568.

²⁸ Bağdâdîzâde, *Şerhu Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak*, (Darende, 112), 5a-6a.

yukarıda geçtiği üzere ma'lûlün varlığında muhtaç kaldığı şeylerin bütünü şeklindeki tanım dikkate alındığında tam illetin sadece bileşik illetleri içerebileceğine yönelik endişelere haklılık payı vermişti. Öyle ki Hatibzâde, ilk ilke'nin özel varlığıyla birlikte mutlak varlığın da ma'lûlün varlığının tahakkuk etmesinde etkin bir unsur olabileceğini ifade ettiği için Bağdâdîzâde tarafından eleştirilmiştir. İşte Arpacızâde, kaleme aldığı risâlesinde ilk ilke'nin basitliğinin zedelenmemesi için mutlak varlığın ilk ma'lûlü önceleyerek etkin bir rolünün olmadığını savunan Bağdâdîzâde'nin delillerini eleştirir. Yani Arpacızâde, ilk ma'lûlün sübut bulmasında ilk ilke ile birlikte mutlak varlığın da nedensel süreçte aktif olabileceğini reddeden Bağdâdîzâde'ye karşılık Tanrısal basitliğin ortadan kalkmayabileceğini vurgulamaya çalışmıştır.

Arpacızâde, meseleyi kendi penceresinden sistematik bir şekilde ele almak yerine adeta reddiye niteliğini anımsatır bir tarzda Bağdâdîzâde'nin ön plana çıkarttığı delillerin zayıf noktalarına temas etmiştir. Ona göre, her ne kadar mutlak varlık ilişkin özelliğinden dolayı kendisine iliştilen konumundaki ilk ilke'nin zâtından sonraya kalsa bile *ilk ma'lûl*, hem ilişkin konumundaki mutlak varlık hem de kendisine iliştileni ifade eden ilk ilke'nin özel varlığından sonraya kalmaktadır. Dolayısıyla Bağdâdîzâde'nin iddia ettiği üzere mutlak varlığın ilk ilke ile birlikte *ontolojik önceliğe* sahip olup ilk ma'lûlle birlikte *ontolojik sonradanlığa* sahip olması şeklinde çelişik bir sonuç ortaya çıkmaz. Çünkü mutlak varlık, her ne kadar ilk ilke'nin özel varlığından sonraya kalma itibarıyla ilk ma'lûlle benzerlik taşısa bile, bu durum her ikisinin ontolojik mertebesini eşitlemez. Öyle ki ilk ma'lûl, hem mutlak varlıktan hem de ilk ilke'nin özel varlığının mutlak varlıkla nitelenmesinden sonrasına kalır. Nitekim ma'lûlün varlığı, var kılma süreci ve illetin varlığından sonrasına kalmak durumundadır. Ayrıca ona göre, Bağdâdîzâde tam illetin basit olmasının mâhiyetini doğru bir şekilde anlamamıştır. Zira tam illetin basit olması, kendisine diğer eksik illetlerden bir şey ilave edilmeden fâil illetin tek başına ma'lûlü var kılmada yeterli olmasıdır. Bunun gerekçesi de O'nun her açıdan hakiki birliğe sahip olup her türlü bileşiklikten berî olmasıdır. Bu bağlamda her açıdan Bir olandan bir varlığın sudûr etmesi ile tam illetin basit olması arasındaki farkın bilinmemesi de, onun bu tarz bir yanlış anlayışın içerisine düşmesine yol açmıştır.²⁹ Yani Arpacızâde'ye göre ilk ilke'ye ilişkin bir niteliğe sahip olma açısından mutlak varlığın Tanrısal basitliği ortadan kaldırması, Bağdâdîzâde'nin yaklaşımı açısından birden ancak bir çıkar ilkesinin kabulü durumunda geçerliliğini koruyabilir. Ancak ilk ilke'nin basit fâil illet olması sudûrun temel prensibi olan birden ancak bir çıkar kuralına göre varlığın meydana getirilmesini zorunlu kılmamaktadır. Buna göre Tanrı, hakiki birliğe sahip fâil illet olarak mutlak varlığın kendisine ilişmesi durumunda bile basit tam illet olma hüviyetini muhafaza edebilir. Dolayısıyla Arpacızâde'ye göre ilk ilke'ye ilişkin mutlak varlık ile ilk ma'lûlün aynı ontolojik mertebede varlığa geldiği iddiası ileri sürülemez. Çünkü ilk ilke'nin zâtından sonraya kalmakla birlikte ilk ma'lûlün varlık mertebesinden önce mutlak varlığın tahakkuk etmesinden bahsedilebilir. Böylece Bağdâdîzâde'nin söylediği gibi ilk ilke'nin varlığından sonraya kalma itibarıyla ilk ma'lûl ile mutlak varlığın ontolojik mertebelerinin eşitlenmesi gibi bir çelişki söz konusu olmayacaktır.

Arpacızâde'ye göre fâil illetin varlığı maddî, sûrî ve gâî illetler gibi diğer *eksik illetler* seviyesinde görülemez. Dolayısıyla fâil illetin varlığının gerçekliğini ve yok olmayışını ifade eden mutlak varlığı da ma'lûlün ihtiyaç duyduğu kategoriye sokarak tam illetin sadece bileşik bir yapısının

²⁹ Arpacızâde, *Risâle fi hakki Vücûdi'l-Mutlak*, (Darende, 112), 7a.

olabileceğine yönelik bir görüşü savunmak doğru değildir. Çünkü ona göre illetin zâtını, ma'lûlün varlığını gerektiren bir unsur olarak değerlendirmemek gerekir. Aksine illetin zâtı yerine bilfiil vuku bulup tahakkuk etmesi ma'lûl üzerinde etki uyandırır. Yoksa ma'lûlün tek bir anda hem var hem de yok olması gibi çelişik bir sonuç ortaya çıkacaktır. Yani illetin zâtı yeterli şart olsaydı o zaman ma'lûlün; illetin varlık düzleminde yok olması, ma'lûliyet düzleminde ise var olması gibi kabul edilemez bir sonuç ortaya çıkardı. Bundan dolayı illetin bilfiil varlığının ve yokluğunun, ma'lûlün varlığına ve yokluğuna etki etme özelliğinin olduğundan bahsedilebilir. Ayrıca fâilin varlığı fâil illetin kendisinden başka bir şey olmadığı için buradan hareketle basit tam illetin bileşik bir yapıya bürünebileceğini ileri sürmek doğru değildir.³⁰ O hâlde müstakil olarak harici gerçekliğe hâiz olmayıp asıl olarak fâil illetin bir parçası olarak itibar edilebilecek olan mutlak varlığın İlk İlke'nin ilk ma'lûlü öncelimesinde eksik illet olarak kabul edilebileceğini ileri sürmek doğru değildir. Çünkü mutlak varlık, tam illetin tahakkuk etmesini sağlayan müstakil bir gerçekliğe sahip değildir. Dolayısıyla eksik illet konumunda görülerek ma'lûlün kendisine ihtiyaç duyduğu kategoriye yerleştirilen mutlak varlığın tam illetin bileşik olmasına etki edebilecek bir tesirinin olduğu söylenemez. Bununla birlikte ona göre, Bağdâdîzâde'nin kendi görüşünü temellendirmek için ileri sürdüğü deliller ve meseleye yaklaşım tarzı kesinlikle doğru değildir. Çünkü Bağdâdîzâde'nin ileri sürdüğü deliller zayıf ve kabul edilemeyecek bir seviyede olup cevaplanmaya değer bir konumda bile değildir.

Arpacızâde, mutlak varlığın müstakil bir eksik illet olarak ele alınarak İlk İlke için basit tam illet olma durumunun ortadan kalkacağını savunan Bağdâdîzâde'nin görüşünün doğru olmadığını kanaatindedir. O, mutlak varlığın müstakil bir eksik illet olarak ele alınmaması gerektiğini tümel bir mâhiyete sahip olmasıyla ilişkilendirir. Bununla birlikte mutlak varlık, tikel mâhiyetlerin her birisinin sahip olduğu gerçekliğin soyutlanmasıyla elde edilen bir anlama sahip olduğu için özel varlıklardan kopuk bir boyuta da sahip değildir. Nitekim Arpacızâde'ye göre zâtıyla kâim olmayı ifade eden hakiki özel varlığın tek başına akledilmesi imkansızdır. Bundan dolayıdır ki *itibari anlamlar* sayesinde özel varlığın akledilmesi söz konusudur. Nitekim hariçte mevcut olma anlamı, harici varlığın akledilmesiyle anlam kazanan bir gerçekliği ifade eder. Esasında hariçte mevcut olma ise eserlerin kaynağı olabilme özelliğine sahip olmak demektir. O hâlde herhangi bir şey için hariçte bir oluş söz konusu olmazsa, bu şeyin illet olma niteliğine sahip olması da söz konusu olamayacaktır. Bundan dolayıdır ki hariçteki oluş anlamı, zâtıyla kâim olan hakiki özel varlığın aynısı olmaya indirgenemez. Buna binâen hariçteki oluşun zâtıyla kâim olmayan izâfî bir gerçekliğinin olduğunu unutmamak gerekir. Arpacızâde, hariçte oluş ve yok olmama anlamını ifade eden mutlak varlığın Vâcib Teala'nın zâtıyla kâim olup işlen konumunda olduğu kanaatindedir. Onun, bu bağlamda Fârâbî ve İbn Sînâ'nın isimlerini zikrederek Vâcib'in özel varlığının mevcut olma anlamıyla nitelendiğini belirtip, daha sonra kaleme alınan kelâmî ve felsefî metinlerde de özel ve mutlak varlık ayrımına dayalı ikili ayrımın sıklıkla benimsendiğini ifade etmesi dikkat çekicidir.³¹ Buna göre yok olmamayı ifade eden mutlak varlık aklî ve itibarî bir gerçekliğe sahip iken, özel varlık itibarî gerçekliğin hakikatini ifade etmektedir. Mutlak varlık,

³⁰ Arpacızâde, *Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak*, (Darend, 112), 7b.

³¹ Arpacızâde, *Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak*, (Darend, 112), 9b.

tıpkı özel varlık gibi bir şeyin hakikatini sağlayan asıl unsur konumunda olmayıp tikel mahiyetlere zihinsel düzlemde iliştiğinden ötürü basit tam illetin bileşik bir yapıya evrilmesine yol açmaz.

Mutlak ve özel varlık arasındaki ayrımı net bir şekilde dile getiren Arpacızâde, tam illetin ma'lûle önceliği meselesinde mutlak varlığa etkin bir rol vermiştir. Her ne kadar o, Bağdâdizâde gibi mutlak varlığı tam illetin bir parçası olarak ele alıp buradan hareketle Tanrısal basitliğin ortadan kalkacağı iddiasını kabul etmemişse bile mutlak varlığın nedensellik sürecindeki etkisini gözden kaçırdığı anlamına gelmez. Nitekim tam illetin varlık ve zorunlulukla ma'lûlü öncelediği ilkesi ileri sürüldüğünde, bahsi geçen varlığın mutlak mı yoksa özel varlığa mı referans teşkil ettiği meselenin tartışılan bir boyutunu oluşturmaktaydı. Arpacızâde, Bağdâdizâde'nin aksine illetin ma'lûle önceliğinin bu bağlamda mutlak varlığa referans teşkil ettiğinin ileri sürülebileceğini belirtir. Çünkü hariçteki oluş nispeti idrak edilmediğinde zorunlulukla nitelenmenin de doğru olarak anlaşılması mümkün değildir. Zira zorunlulukla öncelenme, zaten mutlak varlığın zâta nispetini ifade etmektedir. Nitekim O'nun özel varlığı ile zâtının aynı olması, zorunlulukla öncelenme ilkesinde özel varlığın değil de mutlak varlığın zâta nispetini dikkate almayı gerektirir. O hâlde mutlak varlık ve zorunlulukla illetin ma'lûle önceliğinden bahsedilebilmesi, mutlak varlığın ilk ilke'nin özel varlığıyla birlikte etkin olduğu iddiasını güçlendirmekle birlikte, bu durum ilk ilke'nin basit tam illet olma payesini ortadan kaldırmaz. Bu bağlamda zorunluluğun anlamı, mâhiyeti, ilk ilke'nin zatıyla aynı olup olmaması, bir şeyin zorunlu olmadıkça var olamayacağı şeklindeki sorular, Arpacızâde tarafından kritik edilmiştir.³² Buna göre illetin ma'lûlü varlıkla öncelemede var kılma, illetin varlığından ve zorunluluğundan sonrasına kalırken ma'lûlün varlığını önceler. İletin ma'lûlün varlığını zorunlulukla öncelemesi ise ister zâtından isterse de başkasıyla olsun bir şeyin zorunlu olmadıkça varlık kazanamayacağını ifade etmektedir. İletin zorunluluğunu sağlayan faktör ise mutlak varlıkla nitelenmesidir.³³ Nihâyetinde Arpacızâde, ilk ilke'nin ilk ma'lûlün illeti olmasında zâtına ilişkin konumunda olup yok olmama anlamını ifade eden mutlak varlığın var kılma sürecinde özel varlığıyla birlikte herhangi bir etkisinin olmadığını belirten Bağdâdizâde'nin meseleye yaklaşım tarzını ve delillerini haklı bulmaz. Öyle ki o, hasım olarak nitelendirdiği Bağdâdizâde'nin diğer ilimlerde olduğu gibi *Adâbü'l-bahs* ilminin kaidelerini dahi bilmeden meseleyi ele almasından dolayı mutlak varlığın ma'lûlün varlığa gelişindeki rolünü ele alma biçimini kıyasıya eleştirmiştir.³⁴ Ona göre ilk ilke'nin harici gerçekliğini ifade eden mutlak varlığı olmasaydı illet olma rolünün gerçekleşmesi de vuku bulmazdı. Hariçte var olma esasında özel varlığın tahakkuk etmesini sağlayan bir zarf mesabesinde. Buna göre herhangi bir özel varlığın hariçteki oluşa sahip olma niteliğini ifade eden mutlak varlığı söz konusu olmasaydı, basit veya bileşik illetlerin başka ma'lûller üzerindeki tesiri gerçekleşmeyecektir. O halde böyle bir gerçekliğe sahip olan mutlak varlığın etkisini yadsımak, ilk ilke'nin basit tam illet olmasının da doğru bir şekilde anlaşılmasını zorlaştıracaktır.

³² Tanrı'nın zorunluluğu ile zâtı arasındaki ilişkiye dair bk. Arpacızâde, *Risâle fi Hakkı Vücûdi'l-Mutlak*, (Darende, 112), 8a-9b. *Tecrîd* geleneğindeki tartışmalar için bk. Engin Erdem, "Tecrîd Geleneğinde Zorunlu Varlık'ın Zorunluluğu Tartışması: İsfehâni, Kuşçu ve Devvâni", *Beytü'l-Hikme* 12/2 (2021), 659-682.

³³ Arpacızâde, *Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak* (Darende, 112), 8a.

³⁴ Arpacızâde, *Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak* (Darende, 112), 11a.

Sonuç

Cürcânî, Ebherî ve Kâtibî olmak üzere birçok filozof tarafından çoğnlukla tercih edilen ma'lûlün varlığının kendisine dayandığı şeylerin bütünü şeklindeki tam illet tanımının sadece bileşik varlıkları kapsayabileceği ihtimaline yer verir. Ancak Cürcânî, bu tanımın sadece bileşik illetleri kapsayabileceği çağrışımının zorunluluk arz etmediğini basit tam illetten basit bir cevherin meydana gelebileceği örneğiyle dile getirir. O halde ona göre tam illetin hem basit hem de bileşik varlıkları içermesi mümkündür. Dolayısıyla tanımda geçen *bütün* kelimesi tam illetin sadece bileşik bir yapısının olması gerektiğini çağrıştırmakla birlikte, ilk İlke gibi basit illetlerin de kuşatılabilmesi için tam illetin daha dakik açıdan tanımlanması gerekir. Bu bağlamda Cürcânî, selefî olan İbn Mübârekşâh gibi ma'lûlün kendisine muhtaç olduğu ve ondan başka bir şey dayanmadığı şey olarak tam illeti tanımlayarak illetin zâtı haricinde kalan unsurları devre dışı bırakmanın yanı sıra hem basit hem de bileşik tam illetleri kuşatabilme gayesi içerisinde olmuştur.

Hatibzâde, ma'lûlün varlığının kendisine dayandığı şeylerin bütünü şeklindeki tam illet tanımının sadece bileşik illetleri içerebileceğini ifade eden Cürcânî'ye destek olma sadedinde ma'lûlün varlığa geliş sürecinde ontolojik önceliğe sahip olan mutlak varlığın da tam illetin bir parçası olarak ele alınabileceğini gündeme getirmiştir. Ona göre bu durumda tam illetin sadece bileşik illetleri içermesi kaçınılmaz olacaktır. Çünkü İlk İlke gibi basit bir varlığın ilk ma'lûlün varlığına etki ederken özel varlığı ile birlikte mutlak varlığın da tam illetin bir parçası olma payesine sahip olması kaçınılmaz olacaktır. Hatibzâde'nin tam illetin bir parçası olarak mutlak varlığın da olabileceğini ifade etmesi, Tanrısal basitlik bağlamında mutlak varlığın eksik illet olarak kabul edilme imkânını ele alan spesifik risâlelerin kaleme alınmasına yol açmıştır. İlk İlke'nin basit tam illet olduğu kabul edildiğinde özel varlığının yanı sıra mutlak varlığının da ilk ma'lûlün varlığında bir etkisinin olup olmadığı ele alan iki Osmanlı düşünürü olan Bağdâdîzâde ve Arpacızâde'dir.

Bağdâdîzâde, İlk İlke'nin hakiki gerçekliğini ifade eden özel varlığı ile hariçteki oluşu ve yok olmamayı ifade eden mutlak varlığın birlikte ilk ma'lûlün tam illeti olmasını kabul etmez. Ona göre tanrısal basitlik gereği mutlak varlığın İlk İlke'nin tam illet oluşunun bir parçası olarak değerlendirilmemesi gerekir. Nitekim İlk İlke ve diğer bütün mümkünlere ilişebilen mutlak varlık, İlk İlke'nin özel varlığından sonraya kalmak durumundadır. Yani ilişen olma niteliğine binâen mutlak varlık ontolojik açıdan ilişilen konumundaki İlk İlke'nin özel varlığından sonraya kalırken, ilk ma'lûlün de varlığının ortaya çıktığı seviyeye denk düşer. Ona göre bu durum ise mutlak varlığın ontolojik açıdan hem önce hem de sonraya kalma şeklinde bir çelişki içermesini gerektirir. Dolayısıyla ona göre, İlk İlke özel varlığı gereği ilk ma'lûlün varlığa gelişinde basit tam illet olarak yeter sebep konumunda kabul edilmelidir. Aksi halde İlk İlke'nin basit tam illet olma özelliği ortadan kalkacaktır.

Bağdâdîzâde, ilk ma'lûlün varlığa gelişinde İlk İlke'nin özel varlığı ile birlikte mutlak varlığın ele alınmamasını ısrarla savunmuştur. Öyle ki kendi görüşünü çürütebilecek olası delilleri de ele alıp bunları sırasıyla eleştiri süzgecinden geçirmiştir. Bunlardan ilki, illetin varlık ve zorunluluk açısından ma'lûlü öncelemesi durumunda İlk İlke'ye ilişen mutlak varlığın da tam illetin bir parçası olarak ele alınması gerektiği şeklindedir. O, İlk İlke'nin özel varlığına ilişen izâfî ve akledilir bir gerçekliği olan mutlak varlığın müstakil olarak illetin ma'lûlü önceleyemeyeceğini vurgular. O

halde basit tam illetin sadece özel varlığıyla ma'lûlü öncelediği söylenebilir. İkinci olarak ilk ilke'nin özel varlığı ile zâtının aynısı olması halinde mutlak varlığın ma'lûlü önceleyen unsur konumunda olabileceği ileri sürülebilir. Bağdâdîzâde, mümkün illetlerin aksine ilk ilke'nin özel varlığı ile zâtının aynısı olması halinde bile mutlak varlığın ilk ma'lûlün varlığını önceleyen unsur olarak telakkî edilmesinin doğru olmadığı kanaatindedir. Çünkü yok olmamayı ifade eden tümel bir mâhiyet olarak mutlak varlığın ma'lûlün varlığına etki edebilecek haricî bir gerçekliği yoktur. Son olarak mutlak varlığın ilk ilke ile diğer mümkün illetler için teşkik açısından farklılaşmasını ele alan Bağdâdîzâde, illetle birlikte olanın tıpkı illet konumundaki unsur gibi nedensel bir etkinliğinin olmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla ona göre mutlak varlık, ilk ma'lûlün varlığına gelişinde hiçbir şekilde ilk ilke'nin basitliğini zedeleyen bir etkiye sahip değildir.

Arpacızâde, Bağdâdîzâde'nin mutlak varlığın basit tam illetin bir parçası olmadığını göstermek için ileri sürdüğü argümanların zayıf taraflarını ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre, her ne kadar mutlak varlık ilk ilke'nin zâtından sonraya kalsa bile bu durum mutlak varlığın ilk ma'lûle ontolojik statülerinin aynı olmasını göstermez. Zira mutlak varlığın ilk ma'lûlün de varlığını öncelemesi, hem ilk ilke ile birlikte ontolojik önceliğe hem de ilk ma'lûle birlikte ontolojik sonradanlığa sahip olduğunu ileri sürmeyi haklı kılmaz. Mamâfih ilk ilke'nin biricik özel varlığı ile hariçteki var oluşu ifade eden mutlak varlık ayrımının birbirinden kopuk olarak telakkî edilmesi düşünülemez. Zira O'nun zorunlulukla öncelenmesi, esasında O'nun zâtına ilişip onunla kâim olabilen mutlak varlık sayesinde gerçekleşir. Arpacızâde'nin, ma'lûlün var kılınmasında ilk ilke için özel ve mutlak varlık ayrımının birlikte dikkate alınması gerektiği konusunda Fârâbî ve İbn Sînâ'ya atıfta bulunması, mutlak varlığın etkinliği hâlinde Tanrısal basitliğe halel gelmeyeceğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ayrıca ona göre Bağdâdîzâde, tam illetin basit olmasının anlamını doğru anlamamıştır. Çünkü basit tam illetin kurucu unsuru olarak fâil illetle diğer eksik illetleri aynı seviyede görmemek gerekir. Öyle ki hariçte yer alan bir özelliğe hâiz olmadığından ötürü zaten mutlak varlık tam illetin bir parçası konumunda olamaz. Çünkü illetin zâtının değil de bilfiil vuku bularak ma'lûlün varlığına yol açtığı ilkesi göz ardı edilmemelidir. Sonuç olarak tam illeti tanımlarken hem fiziki hem de metafizik illetler grubunu kuşatmaya yönelik çabaların parçası olarak Tanrı'nın basitlik ilkesinin zedelenmemesi gerektiğine yönelik vurgunun ön plana çıkartılmakla birlikte, *mutlak varlığın* ilk ilke'nin özel varlığıyla olan ilişkisi, ontolojik statüsü ve ilk ma'lûle olan önceliğinde her iki düşünürün farklı yaklaşımlarının olduğu söylenebilir. Ebherî'den itibaren ivme kazanan bir tartışma olarak tam illeti tanımlama çabalarının uzantısı niteliğindeki bir mesele olarak mutlak varlığın nedensellik sürecindeki etkisinin her iki düşünür tarafından spesifik olarak ele alınması, tam illet tartışmalarının geldiği bağlamı göstermesi açısından calib-i dikkattir.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. "Akledileni Akletmek: İslâm Mantık Geleneğinde 'İkinci Akledilirler'in Yorumu ve Osmanlı'da Alımlanması Üzerine Bir İnceleme". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2015), 36-68.
- Altaş, Eşref. "Osmanlı Dönemi Vahdet-i Vücûd Polemiklerinin Arka Planına Dair: "Mutlak Varlık Hak'tır" Cümlesi Öncesi Nazarî Tartışmalar". *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, ed. Ercan Alkan-Osman Sacid Arı. 249-270. İstanbul: İsar Yayınları, 2018.
- Apaydın, Yasin. *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek: Tecrîd Geleneği Bağlamında Umur-ı Âmme Sorunu*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Arpacızâde. *Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak*. Malatya: Darende İlçe Halk Kütüphanesi, 112, 6b-11b.
- Arpacızâde. *Risâletü'l-Ecvibe an İ'tirâzı ba'zi'l-ekâbiri 'ale'l-Fâzili's-Şerîf*. Bursa: İnebey Kütüphanesi, 1429, 274b-278a.
- Atâyî, Nevizâde. *Hadâiku'l-hakâ'ik fi tekmeleti's-Şekâ'ik*. haz. Suat Donuk. ed. Derya Örs. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2017.
- Bağdâdîzâde. *Şerhu Risâle fi hakkı Vücûdi'l-Mutlak*. Malatya: Darende İlçe Halk Kütüphanesi, 112, 1b-6a.
- Bağdâdîzâde. *Risâle fi'l-Hikme*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Koca Ragıp Paşa, 1459, 216-219.
- Bedirhan, Muhammed. *Vahdet-i Vücûdu Savunmak*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2015.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *Hâşiyetü't-Tecrîd; Tesdîdü'l-kavâid fi şerhi Tecridi'l-akâ'id*. thk. Eşref Altaş vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.
- Ebherî, Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî. *Tenzîlu'l-efkâr fi ta'dîli'l-esrâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Koca Ragıp Paşa 824, 1b-94b.
- Ebherî, Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî. *Keşfü'l-hakâ'ik fi tahrîri'd-dekâ'ik*. thk. Hüseyin Sarioğlu. İstanbul: Çantay Kitabevi, 1998.
- Erdem, Engin. "Tecrîd Geleneğinde Zorunlu Varlık'ın Zorunluluğu Tartışması: İsfehâni, Kuşçu ve Devvânî" *Beytü'l-Hikme* 12/2 (2021), 659-682.
- Hatibzâde Muhyiddin Efendi. *Haşiye ala Şerhi't-Tecrîd*. Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi 114, 1a-232a.
- Hüseyini, Zeynelabidin. *Metafizik ve Nedensellik: Hikmetü'l-'ayn Geleneği*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023.
- İbn Mübârekşâh, Mîrek Şemsüddîn Muhammed el-Buhârî. *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*. nşr. Cafer Zâhidî. Tahran: Müessesesi-i Çâb ve İntişârât ve Girâfik Dânişgâh-i Firdevsî, 1355.

- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *el-Hikmetü'l-'arûziyye*. thk. Muhsin Salih. Beyrut: Dâru'l-Hâdi, 2007.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *Kitâbu'ş-Şifa: Metafizik*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004
- Kâtibî, Ebü'l-Hasen Necmüddîn Debîrân Alî b. Ömer b. Alî. *Hikmetü'l-'ayn*. thk. Abbas Sadri. Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengi, 2005.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ. *el-Külliyât*. thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısrî. Şam: Müessesetü'r-Risâle, 2012.
- Kılıç, Muhammet Fatih. *Ebherî'de Tanrı-Alem İlişkisi*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2019.
- Kılıç, Muhammet Fatih. "İbn Sînâ'dan Ebherî'ye Tam İlet-Nakıs İlet Ayrımının Ortaya Çıkışı". *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2017), 69-90.
- Kılıç, Muhammet Fatih. "Nasîrüddin et-Tûsî'nin Ezelî İlkelerle Hâdis Varlıkların İrtibatı Hakkındaki Bir Risâlesi (Risâle fi'l-İlletî't-Tâmme)", *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/1 (2017), 137-153
- Kılıç, Muhammet Fatih - Borsbuğa, Mustafa. "Hocazâde ve Sinan Paşa'nın Tam İlet Tartışmasına Katkıları: Kelimeteyn fi Bahsi'l-'İlletî ve'l-Ma'lül". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol vd. 1/134-148. Ankara: AYBÜ Yayınları, 2020.
- Macit, Muhittin. "Teşvik". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/567-568. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Reçber, Sait. "Plotinus: Tanrı'nın Birliği ve Basitliği Üzerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51/1 (2010). 59-78.
- Süreyya, Mehmed. *Sicilli Osmani*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1909.
- Taşkın, Bilal. *İslam Düşüncesinde Varlık Tartışmaları: Sadeddin et-Teftazani Merkezli bir İnceleme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Taşkın, Bilal. "Osmanlı Döneminde Yazılan Umûr-i Âmme Risâleleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 75-99.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid . *Keşşâf-u istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. ed. Ali Dahruc vd. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.
- Türker, Ömer. *Varlık Nedir?: İslâm Filozoflarının Varlık Tasavvuru*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Üçer, İbrahim Halil. "Tanrı, İrade ve Metafizik Nedenlik: Taşköprülüzâde'nin Tam-Eksik Neden Ayrımı ve Felsefî-Kelâmî Kaynakları". *Taşköprülüzâde'de Bilgi, Bilim ve Varlık*. ed. İhsan Fazlıoğlu-İbrahim Halil Üçer. 303-350. Ankara: İlem Yayınları, 2020.
- Üzüm, İlyas. "Hatibzâde Muhyiddin Efendi". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/463-464. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Ekler

EK 1: Bağdâdîzâde'nin Risâlesinin Darende Nüshasının İlk ve Son Varakları.

EK 2: Arpacızâde'nin Risâlesinin Darende Nüshasının İlk ve Son Varakları.

